



А. Л. Баланда*

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНИХ ІНДИКАТОРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ ТА ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ

Індикатор — це простий або інтегральний показник (сукупність показників), що визначає певні характеристики соціально-економічних явищ, процесів, а також ступінь об'єктів захисту — особи, суспільства, держави. В процесі вирішення проблеми побудови системи індикаторів необхідно враховувати, що вона має мінімум два аспекти: визначення складу індикаторів та визначення їх порогових значень. В якості індикаторів можуть прийматися основні макроекономічні показники розвитку країни, однак у більшості випадків система індикаторів формується з метою кількісної оцінки національних інтересів чи критеріїв національної безпеки чи її складових¹.

Система соціальних індикаторів національної безпеки може включати власне динаміку змін соціальних індикаторів, знаходити втілення у національних програмах з відображенням результатів та перспектив розвитку тієї чи іншої країни, того чи іншого регіону, а також виступати базовим елементом розробки міжнародних проектів в рамках ООН.

Одним з ранніх проектів, завданням якого була розробка базових соціальних показників став “Барометр економічної кон'юнктури”, запропонований у 1916 році У. Пірсоном²; у подальшому його положення набули розвитку у дослідженнях У. Мітчела³.

Вперше термін “індикатор” до наукового обігу було введено Б. Рассетом (у 1964 році вийшла книга “World Handbook of Indicators”), а з часом Р. Бауер значно конкретизував та розширив як саме поняття, так і принципи його побудови (дослідження “Social Indicators” — 1966 рік)⁴.

Досить ґрунтовним дослідженням в галузі показників безпечного суспільного розвитку можна вважати теорію Дж. де Ла Торе і Д. Некара⁵. Показники безпеки ними розподілено на дві групи — соціально-економічні та політичні, у кожній з груп, відповідно, виділяються внутрішні та зовнішні. Аналіз внутрішніх соціально-економічних індикаторів дає можливість скласти загальну характеристику соціально-економічного розвитку країни і виділити найбільш вразливі місця. Потім, виходячи з окремих показників зовнішньоекономічної діяльності, визначається ступінь впливу зовнішніх обмежень на внутрішню політику. При цьому до внутрішніх соціально-економічних показників відносяться: чисельність і структура населення, ВВП на душу населення, розподіл доходів, природні ресурси та економічна диверсифікація, рівень продуктивності праці і безробіття, міграція населення, галузева та територіальна структура економіки. До зовнішніх — поточний платіжний баланс, цінова еластичність експорту та імпорту, зовнішній борг, валютний курс. Комплекс політичних показників у своїй основі містить наступні складові: національна і класова гетерогенність, культурні та моральні цінності, гнучкість урядових інститутів, вплив опозиції, дотримання прав людини, дипломатичні і торгові конфлікти.

Як вказані дослідження, так і серія наступних, категорію “соціальний індикатор” ототожнювали з категорією “соціальний показник”: соціальні індикатори (показники) — це представлені у вигляді кількісних змінних певні параметри соціальної дійсності.

Термін “система індикаторів” у більшості досліджень має значення “групи соціальних індикаторів окремих компонентів соціальної системи”⁶.

У роботах Шелдона та Мура (“Indicators of social change: concepts and measurements”) для аналізу соціальних процесів використовується наступна класифікація: демографічний розподіл населення за основними групами — соціальними, національними, віковими;

© Баланда А. Л., 2008

* перший заступник директора Інституту оперативної діяльності та державної безпеки Служби безпеки України (м. Київ), кандидат економічних наук, старший науковий співробітник

¹ Концепція побудови системи моніторингу економічної та соціальної безпеки України / А. П. Великий, В. А. Головка, А. І. Дешко, І. І. Репін, А. Є. Слівак — К., 1999. — 56 с. — (Препр. / ДНДІМЕ); Концепція економічної безпеки України / Ін-т екон. прогнозування; Кер. проекту В. М. Геєць. — К.: Логос, 1999. — 56 с.

² *Miles I.* The OECD list of social indicators. — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982. — P. 12.

³ *Mitchell W.* What Happens during business cycles. — N.Y., 1951. — P. 34.

⁴ *Miles I.* Ibid. — P. 214-229.

⁵ *De la Torre J., Neckar D.* Forecasting political risks for international operations, *International Journal of Forecasting*, 1988. —



структурні компоненти, включаючи виробництво товарів і послуг, робочу силу і сім'ю; здоров'я та освіта; соціальна стратифікація, мобільність; добробут.

Л. Осберг та Е. Шарп запропонували так званий "індекс економічного добробуту", який охоплює наступні компоненти: споживання, запаси багатства, рівність у розподілі доходів, економічну безпеку. Кожний з виділених компонентів індексу є агрегатом цілого ряду елементів. Щодо безпеки, то автори визнають, що загальноприйнятого її визначення немає, однак відсутність економічної безпеки означає неможливість одержання захисту від суб'єктивних високих економічних втрат. Тенденції змін стану економічної безпеки пропонується вимірювати на основі даних, що містять інформацію про частку населення, яка має надійні гарантії продовження зайнятості і накопичення достатніх особистих заощаджень для забезпечення нормального рівня споживання на період хвороби чи безробіття. Однак, на практиці таку інформацію одержати практично неможливо, тому дослідники оперують концепцією економічних ризиків та їх зміною у часі. Для розрахунків вченими запропоновано відслідковувати зміни значень економічних ризиків, пов'язаних з безробіттям, хворобами, старістю і необхідністю виховувати дитину без батька. Названі ризики агрегуються у загальний індекс економічної безпеки, який відображає частку чотирьох груп населення: для безробіття — частка населення у віці від 15 до 64 років у загальній чисельності населення; хвороби — частка населення, що ризикує захворіти, складає 100 %; бідність сімей без батька — частка населення, до якої входять незаміжні жінки з дітьми до 18 років; бідність, пов'язана зі старістю, — частка населення у віці 45–64 роки у загальній кількості населення⁷.

Досить широкого розповсюдження набули методики, в яких за основу побудови соціальних індикаторів взято показники валового національного продукту країни. Їх аналіз проводиться в працях Р. Ейснера та М. Скотта⁸.

В іншій групі робіт описується значна кількість індикаторів, включаючи соціальний розвиток, тривалість життя, рівень освіти населення, а також ступінь особистої свободи та політичної демократії.

Так, П. Дасгупта стверджує, що найважливішими соціальними індикаторами є тривалість життя й рівень освіти населення⁹. Н. Каквані поєднує декілька індикаторів в одне штучне аксіоматичне утворення¹⁰. А. Аткинсон та Ф. Боржизнийон запропонували об'єднати індикатори за спільною ознакою, якою виступає функція соціального добробуту (показники тривалості життя та рівень ВВП у запропонованому підході не фігурують)¹¹. С. Ананд та К. Сен пропонують здійснювати поєднання індикаторів, що відображають задоволення людських потреб на основі принципу їх групування¹². У 1974 році Дж. Форрестер запропонував вимірювати якість життя людства за допомогою п'яти глобальних індикаторів: чисельність населення, кількість накопиченого капіталу, частка капіталу у сільському господарстві, кількість наявних природних ресурсів та забруднення середовища проживання¹³.

Науково-дослідним інститутом соціального розвитку при ООН розроблено методику, що одержала назву "профіль розвитку". Вона базується на визначенні зв'язків між загальними показниками соціально-економічного розвитку та соціальними показниками — будується "сітка відповідності", на яку можна покласти дані будь-якої країни і визначити її "профіль розвитку". Головним її недоліком є доволі громіздкий механізм застосування — порівняння більше ста індикаторів для кожної країни викликає закономірні труднощі.

В Україні спеціальні системні дослідження з визначення індикаторів та порогових значень показників окремих видів національної безпеки проводилися вченими Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України¹⁴, Державного науково-дослідного

⁷ *Srinivasan T.*, Human development: a new paradigm or reinvention of the wheel? *American Economic Review* 84 (2, May), 1994. — P. 238-243.

⁸ *Eisner R.* Extended accounts for national income and product // *Journal of Economic Literature*. — 1988. — № 26 (4). — S. 1611-1684; *Scott M. F.* A New View of Economic Growth. — Oxford: Oxford University Press, 1989.

⁹ *Dasgupta P., Weale M.* On measuring the quality of life // *World Development*. — 1992. — № 20 (Jan). — S. 119-131.

¹⁰ *Kakwani N.* Performance in living standards: an international comparison // *Journal of Development Economics*. — 1993. — № 41. — P. 307-306.

¹¹ *Atkinson A. B., Bourguignon F.* The comparison of multi-dimensioned distributions of economic status // *Review of Economic Studies*. — 1982. — № 49 (2). — P. 183-201.

¹² *Anand S., Sen K. S.* Human development index: methodology and measurement. Occasional Papers: United Nations Development Program Human Development Report Office. — New York, 1994 — Vol. 12.

¹³ *Forrester J.* Innovation and Economic Change // *Futures*. — 1981. — Vol. 13. — № 4.

¹⁴ Демографічна та трудовресурсна безпека України: Звіт про науково-дослідну роботу / Керівник — Е. М. Лібанова. № держреєстрації 0101U000299. — К., 2001. — 55 с.



інституту інформатизації та моделювання економіки¹⁵, Донецького державного університету економіки і торгівлі імені М. Туган-Барановського¹⁶, Національного Інституту проблем міжнародної безпеки¹⁷.

О. Власюк та С. Пирожков запропонували застосовувати факторний аналіз та метод головних компонент для вирішення проблеми „кількісної оцінки якісних процесів, наприклад, переведення на мову цифр інтуїтивних понять “національні інтереси”, “загрози”, “суверенність”, “залежність” тощо ... понад те, далі відкривається можливість прогнозування перебігу таких процесів”¹⁸.

Досить ґрунтовний підхід до формування показників і нормативів рівня життя населення демонструється В. Мандибурую, згідно з яким система показників розподіляється за шістьма основними групами: до першої групи належать інтегральні показники, що віддзеркалюють досягнутий рівень реальних доходів та майнової забезпеченості населення; до другої групи належать показники споживання матеріальних благ, культурних і побутових послуг всіма верствами населення; третя група показників розкриває соціально-економічні чинники, що характеризують рівень забезпечення працюючих належними умовами, які необхідні їм у виробничому процесі; до четвертої групи мають включатися показники, що характеризують стан задоволення потреб людини у сферах фізичного, духовного та соціального розвитку; до п'ятої групи входять показники, що визначають такі якісні характеристики життєвого рівня населення, як стан здоров'я та середня тривалість життя населення, рівень суспільно-політичної активності населення тощо; до шостої групи мають включатися показники, що визначають рівень існуючих суспільно-правових гарантій, які має населення країни¹⁹.

Застосування індексу якості життя можна проілюструвати на прикладі прикладного дослідження Д. Джестона²⁰. Метою дослідження було визначення динаміки рівня якості життя у США за період з 1969 по 1985 роки. Аналіз проводився за наступними показниками: соціальні інтереси, здоров'я, криміногенність, освіта, робота, доходи, бідність, домашнє господарство, сімейна стабільність, соціальна рівність. Загальне число індикаторів становило 21 і вони розподілялися наступним чином: “здоров'я”, “робота” і “рівність” — репрезентувалися трьома індикаторами, інші сфери — двома. В якості об'єктивних індикаторів якості життя розглядалися:

- у сфері “здоров'я” — очікувана тривалість життя, дитяча смертність, кількість сприятливих днів на рік;
- “криміногенність” — кількість вчинених злочинів на рік, кількість злочинів, пов'язаних з крадіжками власності на 10 000 чоловік населення;
- “освіта” — процент населення, більше 25 років, які мають 4 і більше років навчання в коледжі, студентів вищих навчальних закладів, що за тестом SAT мають схильність до продовження свого навчання;
- “робота” — загальна кількість безробітних, відсоток непрацюючих більше 15 тижнів, відсоток тих, хто втратив роботу менше 15 тижнів назад;
- “доходи” — середні сімейні доходи, перераховані за курсом долара у 1984 р., середня щотижнева заробітна плата, перерахована за курсом долара у 1977 р.;
- “бідність” — відсоток нужденного населення, відсоток нужденних дітей;
- “домашнє господарство” — кількість приватних будинків, що будуються, середня ціна приватного будинку, за курсом долара у 1977 р.;
- “сімейна стабільність” — кількість розлучень на 1 000 чоловік населення, кількість “повних сімей”, як відсоток від загальної кількості сімей;

¹⁵ Розроблення системи таблиць індикаторів соціально-економічної безпеки України, визначення та обґрунтування їх порогових значень. Розроблення моделі розрахунку інтегрального індикатора за звітний період та прогнозних оцінок у середньостроковій перспективі: Звіт про науково-дослідну роботу. — К., 2003. — 135 с.

¹⁶ Соціальні пріоритети перехідної економіки та економічна безпека: Звіт про науково-дослідну роботу. — Донецьк, 2004. — 325 с.

¹⁷ Антикризисні соціально-економічні моделі як інструментарій у системі забезпечення економічної безпеки та сталого розвитку: Звіт про науково-дослідну роботу. — К., 2006. — 274 с.

¹⁸ Власюк О. С., Пирожков С. І. Індекс людського розвитку: досвід України / За ред. О. П. Янішевський. — К., 1995. — С. 52.

¹⁹ Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. — К.: Парламентське вид-во, 1998. — С. 34-35.

²⁰ Afriat S. N. On the constructability of consistent price indexes between several periods simultaneously. In: Deaton, A. (Ed.), Essays in the Theory and Measurement of Consumer Behaviour. — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987. — P. 133-161.



- “рівність” — співвідношення тривалості життя, співвідношення тих, що мають освіту (4 роки коледжу), співвідношення сімейних доходів (все за расовою ознакою).

Щорічна статистика за запропонованими індикаторами зводилася автором до таблиці. На наступному етапі визначалася зміна значення кожного індикатора у відсотках. З урахуванням прийнятності чи неприйнятності ця зміна відкладалася за шкалою балансів від -50 до +50. Знайдений індекс розглядався як ваговий коефіцієнт змін за кожним фактором. Шкала загального індексу дорівнювала результуючому добутку відсоткового значення індексу та вагового коефіцієнта.

Серед переваг даного аналізу можна відзначити можливість кількісної оцінки впливу кожної сфери на загальну якість життя, що дозволяє виділити найбільш проблемну чи розвинену сфери суспільного життя. Метод дає також змогу проаналізувати динаміку змін досліджуваної сфери протягом будь-якого проміжку часу та встановити, які зміни суспільного життя призвели до покращення чи погіршення її стану.

Так, наприклад, за період з 1969 по 1985 рр. сфери “здоров’я” та “освіта” внесли найбільший внесок до середнього рівня якості життя американського суспільства. Менш вираженим було покращення індикаторів у сфері расової рівності, значним — погіршення у сфері “сімейна нестабільність” та незначним, але стабільним погіршення у сфері “криміногенність” та “бідність”²¹.

Будь-яка система показників, в ідеалі, повинна завершуватися узагальнюючим показником, який забезпечує методологічну єдність усіх окремих показників системи і однозначну оцінку рівня та динаміки досліджуваного процесу. Виникає питання щодо можливості знаходження вказаного показника соціального розвитку. Відповідні наукові пошуки призвели до наступних варіантів показників: національний дохід на душу населення, частка витрат на харчування, відносний коефіцієнт смертності, однак, по суті це лише окремі показники рівня життя, а не узагальнюючий показник.

Висловлювалася також думка про необхідність розрахунку узагальнюючого показника у вигляді середньозваженої величини окремих показників, наприклад, індикатора напруженості, складовими якого є: ступінь забезпеченості споживчими товарами, рівень злочинності, ступінь невдоволеності населення наявними соціальними проблемами.

Іншим самостійним напрямком стала оцінка досягнутого рівня соціального розвитку шляхом співставлення фактичних показників рівня життя з нормативними, тобто за ступенем задоволення потреб населення у життєвих благах і послугах. При цьому норми сприймаються не лише як ціль, але й як умови для всебічного розвитку особи.

Таким чином, провідні дослідники сходяться у думці про необхідність розробки загального виміру якості життя суспільства, нації, тобто мова йде про розробку шкали індексу якості життя — універсального інтегрального показника стану суспільства, який вирішував би проблему порівняльних регіонального та часового аналізів, а також характеризував би стан суспільства через ступінь розвитку його окремих сфер на основі об’єктивних індикаторів.

Універсальність такого індексу полягає у тому, що він може характеризувати як статичний стан суспільства, так і його динаміку, оскільки це не проста сума окремих вимірювань різних аспектів життя, а величина, що складається з послідовних вимірів змін основних об’єктивних індикаторів розвитку суспільства.

Незважаючи на значне розмаїття наукових розробок щодо формування соціальних індикаторів національної безпеки, необхідно відзначити, що більшість з них мають недоліки методологічного характеру: превалювання емпіричного підходу з наголосом на статистичні взаємозв’язки на шкоду причинно-наслідковим залежностям соціально-економічного розвитку; необ’єктивність відбору показників, в результаті чого неможливо отримати цілісну характеристику тієї чи іншої загрози; статистична інтерпретація соціальних процесів безвідносно з їх динамічною складовою; відсутність пропозицій щодо оцінки можливих збитків внаслідок актуалізації тієї чи іншої загрози.

Наявність серйозних неузгодженостей можна пояснити, насамперед, самою сутністю безпеки, як категорії відносної, а тому й будь-який набір системи індикаторів буде носити відносний характер.

²¹ Bidani B., Ravallion M., Decomposing social indicators using distributional data // Journal of Econometrics. — 1997. — № 77. — P. 125-139.